

A vallás és az egyház mint nemzeti mitológiákat formáló tényező a posztszocialista társadalmakban*

Mitja Velikonja

A posztszocialista társadalmak önmagukról kialakított képe számos, jól fölismerhető mitikus elemet tartalmaz. Az *átmenet*, tehát az előző rendszertől való *megszabadulás* korszakát és viszonyait többek között az ezen társadalmak által létrehozott új mítoszok, történetek és (önarc)képek fémjelzik. Posztszocialista mitikus elképzelésekkel – melyek természetesen nagyon eltérnek a történetileg megalapozott, korabeli tényektől, anélkül, hogy eközben elveszítenék meggyőző erejüket, a *hitelességet* – vallási/egyházi téren is találkozunk. Az alábbiakban a vallások, egyházi szervezeteik és a posztszocialista társadalmakban jelen lévő nemzeti mitológiák közti viszony egyes vonatkozásait tekintjük át: a nép kiválasztottságát; annak a bizonyítását, hogy egy nép számára miért éppen a domináns vallás/egyház a legüdvösebb; a régi és mai vallási vezetők és államférfiak mitizálását; az egyház/nép ellenségeinek démonizálását; a letűnt, „sötét” történelmi korszak elítélését és a jövő vízióját.

Véleményem szerint az az állam, amely vallási alapokon nyugszik – akárcsak az ideológiai vagy nacionalista fundamentumra épülő –, mindig veszélyes.

Václav Havel

A posztszocialista társadalmakban a posztmodern kornak sajátos jellemzői vannak. Ezekben az úgynevezett rendszerváltó társadalmakban – melyeket magas fokú komplexitás és az utóbbi évtizedek fölgyorsult modernizációs és szekularizációs folyamatainak eredményeképpen létrejött pluralizálódás és differenciálódás jellemez – bizonyos területeken új kérdések merülnek föl, másutt pedig újra aktuálissá válik néhány korábban háttérbe szorított probléma. Dolgozatomban elsősorban az egyes vallások és egyházak mint intézmények, valamint a posztszocialista társadalmak mitikus önarcképe közötti kapcsolattal foglalkozom. A mai nemzeti mitológiák bizonyos régi mítoszok és új ideológiák különböző, egymással összehangolt, koherens, egymást kiegészítő vagy egymással vetélkedő együtteséből épülnek föl. Természetesen nem valamiféle atavizmusról, le-tűnt korok kövületeiről van szó, hanem a gondolkodás és a cselekvés sajátos logikájáról,

* Megjelent a *Družboslovne razprave* (Társadalomtudományi Értekezések) 1996. évi 21. számában.

egyfajta mitikus tudatról, amely nemcsak fejlődik és regenerálódik, hanem időről időre újjá is születik.

Minden mitológiai rendszer két, egymással összefüggő, egymást át- meg átszövő részből áll. A régi mitikus történetek, hagyományos mítoszok ugyanúgy megvannak benne, mint az új eszmék és ideológiai mítoszok. A mitológiában a mítosz találkozik az ideológiával: a múlt nehézségi ereje a jelen újdonságával, a magától értetődő hagyomány – ami egy társadalom valamennyi tagjának közös kincse – az uralkodó vagy más érdekcsoport által kívánatosnak tekintett s emiatt a társadalom egésze számára előírt elképzelésekkel. Együtt van benne a tágabb történelmi keret, tehát az események gyökere és a sajátos, aktuális igények. Egy társadalom működését és a benne zajló történéseket nem érthetjük meg akkor, ha nem ismerjük mitológiájának ezen kettősségében is egységes szerkezetét és létrejöttének módozatait (a túlzásokat, kitalációkat, a szelekciót, a történelmi rögeszméket, vonzó következtetéseket, általánosításokat, a dolgok honosítását, azaz itthoni méretre szabását, valamint a historizmust).¹

A kelet- és közép-európai poszt-szocialista országok jelenleg lázasan keresik új identitásukat, megpróbálják artikulálni, régi önazonosságukat pedig megkísérlik beleilleszteni alakulóban lévő új világképükbe. A változások – melyek közül soknak vannak mitikus vonatkozásai – minden területre kiterjednek, így a vallásra és az egyházra is. Az egyház a többi – nemzeti, politikai, kulturális stb. – szférával szoros kapcsolatban áll, bizonyos területeken pedig domináns szerepet játszik. Az átmenet, sőt a radikális váltás kiélezett viszonyai között előfordul, hogy az egyház megpróbálja lejáratni a posztmodern fogalmát. A békés egymás mellett élés, a türelem, a párbeszéd és az – akár a hagyományos, „tekintélyt szerzett” egyházak és vallások egymás közötti, akár a hagyományos egyházak és az új vallási és szellemi mozgalmak közötti – vallási pluralizmus elismerése helyett gyakoriak az olyan kísérletek, melyek az egyházat egy korábbi állapotába, a monopolizáció, a retradicionálizáció és a fundamentalizmus állapotába akarják visszatéríteni; sőt olykor tanúi lehetünk a más vallásúak iránti militáns türelmetlenségnek is, valamint annak a törekvésnek, hogy az egyház társadalmi és politikai kérdésekben is domináns szerephez jusson.

Így olyan új, komplex mitológiai konstellációk alakul(hat)nak ki, melyek döntően egyházi-nemzeti/nacionalista vagy egyházi-politikai jellegűek. Előfordul, hogy a hagyományos vallási értékeknek a nemzeti mitológiákból a szocialista korszakban történt kizárását követően a vallás átveszi a vezető szerepet a nemzeti mitológia vagy a különböző politikai mítoszok kialakításában, és ezek hivatalos közvetítőjévé válik – megfelelően ezáltal saját intim, konfesszionális (hitvallási) küldetéséről s a vallás univerzális természetéről. A vallási/egyházi tényező és az emberek vallási meggyőződésének föl- és kihasználása a nemzeti mitológiák megteremtése érdekében beláthatatlan következményekkel járhat mind a népre mint egységes egészre, mind az egyházra mint a hívők közösségére nézve.

A nemzetállamok létrejöttének történelmi folyamata másképp zajlott le Kelet-Euró-

---

¹ A mítosz, az ideológia és a mitológia fogalmát részletesebben kifejtettem *A szellem Masadáit* – A jelenkori mitológiák útelágazásai* című könyvem „A mítosz autoritása, az ideológia diktátuma” című fejezetében (Velikonja 1996: 19–30).

* Masada a Holt-tenger melletti sziklaerődítmény volt, ahová a római–zsidó háború (66–73) során Jeruzsálem elfoglalása után a zelóta és esszéni zsidó vallási csoportok visszahúzódtak. Hosszas ostromlás után Lucius Flavius Silva római hadvezér 73 májusában elfoglalta az erődítményt, de mielőtt elfoglalta volna, az ostromlottak – 960 férfi, nő és gyermek – leöldösték egymást, hogy ne kerüljenek a hódítók kezére. (Lásd még Josephus Flaviusnál.) (A ford.)

pában, mint Nyugat-Európában. Európa keleti felén az uralkodó vallás és a nemzeti, politikai és társadalmi érdekek közötti kapcsolat megőrizte sajátos jellegét és állandóságát. (Lásd például Vrcan 1994: 375–376.) Megállapítható, hogy a vallás és a kelet-európai népek új mitológiai elképzelései közti összefüggések részben a múlt hagyományán, a folytonosságon alapulnak, részben pedig új elgondolásokról, megoldási módokról van szó, melyek az utóbbi évtizedek, különösen az utóbbi évek speciális viszonyai és eseményei hatására születtek. A kelet- és közép-európai társadalmak posztszocialista jelene és viszonyok többféle variánsát és e problémák többféle megoldási módját ismeri. A továbbiakban hat mítoszcsoporthat vázolókat föl, amelyek más-más módon és eltérő mértékben jelennek meg ezen országok egyházi-nemzeti mitológiájában.

I. A nép kiválasztottsága

Számos kelet-európai nép önmagáról alkotott mitológiai képében nagy jelentősége van a saját kiválasztottságukról szóló mítosznak, mely szerint különleges történelmi küldetésük van, és ezért népük történelmét s jelenét mitikus kereteken belül, teológiai kifejezésekkel értelmezik.

Oroszország így volt a történelem folyamán *Szent anyácska*, Moszkva pedig a *harmadik és legutolsó Róma*. Egyes pravoszláv tanítások még ma is nagy, integráns jelentőséget tulajdonítanak az Oroszország messianizmusáról, egyedülállóságáról és kiválasztottságáról szóló történeteknek. Bizonyos szerb körökben újjáéledt az a meggyőződés, hogy népük *égi*, azaz *szent* nép: a szerb pravoszláv egyház önmagát a szerb nemzeti identitás mentsvárának, szívének tekinti (Atanaszije Jevtić pravoszláv teológus szerint). A szerb nemzeti identitás saját tragikus történelmi sorsa és népe *szenvedő békeszeretete* megszállottjaként megalkotta a szerb nép saját teológiáját, a *szvetoszlavljét*² (Van Dartel 1992: 279). Egyesek számára Makedónia *szent föld* (Kiril püspök), mások számára pedig Horvátország az.

Lengyelországban a múltban a nép nehéz megpróbáltatásait *Isten büntetésének* tartották: a nép, úgymond, a szenvedés által megtisztul, s ezáltal győzedelmesen térhet vissza a történelem színpadára. A lengyelek – *Szűz Mária* vagy *Krisztus* népe – pontosan abban látták kiválasztottságuk bizonyítékát, hogy oly sokat szenvedtek ártatlanul. Akárcsak *Krisztus az emberek között*, úgy szenvednek ők is a népek között azért, hogy az emberiséget megváltsák bűneitől (Michel 1991: 34, 131–132). A nyolcvanas években Lengyelországban tett látogatásai alkalmából beszédeiben II. János Pál pápa is megerősítette bennük ezt a hitet.³

Az egykori lengyel–magyar királyság Szűz Máriát védőszentjének, sőt királynőjének tekintette; de ugyanígy a szlovének vagy a horvátok védőszentjének is tartották (*Horvát Szűzanya* vagy *Aldott Szűz Mária, a horvátok királynője*). A szlovák népnek – legalábbis a néhai szlovák profasiszta vezér, egyébként katolikus pap Josef Tiso szerint – a római

---

2 Szent Száva-kultusz; Száva Nemanjić, Szent Száva (kb. 1174–1235), a szerb pravoszláv egyház megalapítója és első érseke, az első szerb író. Stefan Nemanja fejedelem legkisebb fia. Az általa alapított Hilandar kolostor a középkori egyházi irodalom és kultúra központja volt. Bátyja, Stefan Nemanja lesz Szerbia első királya („Elsőnek megkoronázott István”) (1220). Szent Száva az egyik legkiemelkedőbb és legnépszerűbb középkori szerb személyiség. (A ford.)

3 Lásd Michel elemzését a pápa beszédeinek fő hangsúlyairól, az általa használt kifejezésekről és szószereketekről (Michel 1991: 144–170).

katolikus egyház vezetésével az isteni elrendelés értelmében különleges küldetése van: neki kell megmutatnia a helyes utat a többi szláv nép számára a politika, az erkölcs, a vallás és a kultúra terén (Hoensch 1987: 165–166).

2. Annak bizonyítása, hogy egy nép számára miért éppen a domináns vallás/egyház a legüdvösebb

Kelet- és Közép-Európára alapvetően jellemző – és mindig is az volt – az egyháznak a néppel való igen nagy mértékű azonosulása. Ez a kapcsolat ott is fennállt, ahol az egyház és állam viszonyát az ún. konstantini modell⁴ szabályozta. A privilegizált egyház ugyanis azokat a társadalmi, politikai erőket és azt a berendezkedést támogatja, melyek viszonzásképpen előnyösebb helyzetet vagy domináns szerepet biztosítanak számára a társadalomban. (Lásd még Mojzes 1987: 4.) Egy-egy nemzet történelmében gyakran éppen a keresztény hit felvétele volt az első sorsdöntő esemény (így például az orosz, magyar, szlovén, lengyel stb. történelemben). Még manapság is születnek olyan mítoszok, melyek a nép és az uralkodó vallás/egyház *összeforrottságáról*, a köztük lévő mély, megbonthatatlan szövetségről szólnak, valamint arról, hogy a nép számára egyedül az adott vallás/egyház *autochton*.

E mitizálási folyamatnak két szakasza van. Először az uralkodó egyházi szervezet és az Egyház mint olyan közé kerül egyenlőségjel, ami által a többi, kisebb vagy éppen születőben lévő, a közép- és kelet-európai társadalmakban általában nagy számban előforduló új vallás és egyház hivatalosan megszűnik létezni. A második szakaszban ez az Egyház elválaszthatatlanul összefonódik a néppel – e társadalmak eltérő szekularizációs szintjétől majd hogyanem függetlenül –, általában az ateisták és más vallásúak jelentékeny támogatásával. A nép tagjai ezáltal automatikusan az adott egyház tagjaivá, tehát hívókká válnak, és ez természetesen fordítva is igaz. E mitikus képzetek egyeduralomra jutása könnyen vezethet összeütközésekhez a más vallású népekkel és nemzetiségekkel, illetve ugyanazon nép más vallású kisebbségeivel, valamint a lakosság ateista részével.

Miközben a számos, ennek ellentmondó történelmi tény és a valós helyzet ellenére az oroszok, beloruszok, bolgárok, románok, szerbek, makedónok és Crna Gora-iak jelenkori nemzeti mitológiájában a nemzeti identitást gyakran tendenciózusan azonosítják a pravoszláv vallással, addig a szlovénok, horvátok, litvánok, lengyelek és szlovákok nemzeti identitását a római katolikus vallással, a bosnyákokét pedig a mohamedánnal azonosítják. Ugyanez különféle történelmi okok miatt lehetetlen például a csehek-nél (Husz János sorsa; a véres katolikus restitúció, amely együtt járt a politikai önállóság elvesztésével és a germanizációval; általában a vallásosság igen alacsony foka; a protestáns közösség), a magyaroknál (erős protestáns közösség), a lettek-nél (lutheránusok és katolikusok), az észtek-nél (pravoszlávok és lutheránusok), az ukránoknál (unitáriusok és pravoszlávok) és az albánoknál (a nép muzulmánokra, pravoszlávokra és katolikusokra való megoszlása fontos tényezője volt az albán nemzeti tudat kialakulásának).

---

⁴ Nagy Konstantin (274–337) római császár, aki a milánói ediktummal (313) a kereszténységet egyenlővé tette a pogány vallással, és mindenben pártfogolta (örököse, középső fia, II. Constantinus 353-ban kelt rendeletében a kereszténységet az *államvallás* rangjára emelte). Kezdeményezte a niceai zsinat összehívását (325), amelyen rendezte az állam és a keresztény egyház viszonyát. Székhelyét Rómából (a később róla elnevezett) Konstantinápolyba tette át (330). (*A ford.*)

A lengyel királyság három részre való felosztásától az első világháború végéig tartó időszakban az ottani római katolikus egyház államiból nemzeti egyházzá, a *lengyelség tartópillérévé* vált, és kivételesen nagy tekintélyre s befolyásra tett szert a nép körében. Ettől az időtől fogva azonosítják a lengyelséget a katolicizmussal; a románságot hasonló módon azonosították a pravoszláv vallással.

A szlovén példa sajátos, mivel történelmünk során a katolicizmus ambivalens szerepet játszott: egyrészt ott volt a radikális ellenreformáció, amely a protestáns korszak vívmányainak (írás, irodalmi nyelv, a szlovének nemzeti öntudatra ébredése stb.) megsemmisítéséért küzdött, és a megszállókkal való kollaboráció a második világháborúban. Másrészt viszont a katolikus egyház dicséretére válik az asszimiláció elleni harc a múlt században és e század elején, ezenkívül a népfelszabadító háború idején bizonyos katolikus köröknek a partizánokkal való együttműködése, valamint a szocializmusban játszott ellenzéki szerepe. A katolikus, illetve a keresztény hit általában nem volt a szlovén nép kialakulásának döntő tényezője. (Lásd még Kerševan 1989: 42–43, 51–57). E kettősség azonban nem zavarja a szlovén katolikus egyházat abban, hogy kitartóan próbálkozzék a *katolikus* Szlovénia mítoszának felújításával. Ennek jelei az elmúlt években egyre szaporodnak (pl. az egész szlovén nép Szűz Máriának való ajánlása [1992, majd 1994 és 1995], a *katolikus* szlovének számarányával való tendenciózus manipulálás, s nem utolsósorban az a kijelentés, hogy „saját népének ellensége az, aki az Egyház jogai ellen emel szót”).⁵

A délszláv népek kialakulása során és egymással való kapcsolatukban megfigyelhető a vallási-kulturális különbségek fontossága; történelmük hajnalát pedig elsősorban nemzeti mitológiáikból ismerhetjük meg. (Lásd Kerševan 1989: 43–46; Alexander 1987b: 32). Ez a hagyományosan pravoszláv népeknél szembetűnőbb, mint a katolikus vagy muzulmán népeknél (Radović 1983: 92–94). Horvátországban például a nép katolicizmusáról csupán az utóbbi évtizedekben kezdtek nyíltan beszélni; Jože Pirjevec történész szerint a római katolikus egyház a Stepinac⁶ elleni pert is a horvát nép szimbólumának részévé tette (lásd még Kerševan 1989: 44; Van Dartel 1992: 279). A politikai és nemzeti érdekeknek az egyház érdekével való összefonódása megfigyelhető a szerb pravoszláv egyháznak a Crna Gora-i és makedón pravoszláv egyházzal ez utóbbiak autokephalitása miatt kipattant konfliktusában (hasonlóan az orosz egyházhoz, amely vitatja az ukrán pravoszláv egyház önállóságát). A makedón pravoszláv egyház 1967-es megalakulására egyrészt az akkori szövetségi vezetés kül- és belpolitikai érdekei, másrészt a köztársaság vezetőségének nemzeti érdekei miatt került sor (Pavlowitch 1989: 257). Hogy a nemzeti identitást milyen abszurd dolog a vallási hovatartozás alapján meghatározni, arra jó példával szolgálnak a bosnyákok, akiket a kommunista – tehát szigorúan ateista – hatalom a vallásos tartalmú „muzulmánok” névvel ruházott föl. Ilyen szerencsétlen módon próbálták megvédeni őket attól, hogy a két szomszéd nép és vallás bekebelezze őket. Mind ezen példák az univerzális vallások „honosításáról” és „nacionalizációjáról” szólnak. (Egyes vallási-nemzeti mitológiákban például olyan jelszavak bukkannak föl, mint az *Istenért és a népért.*) Hangsúlyossá válik az adott egyház „nemzeti hovatartozása”, „miénksége” (pl. nálunk a *Szlovén Egyház* szöszerkezetén vagy magán az *Egyház* szón a szlo-

---

⁵ Ezt az idézetet Smrke említi 1995-ben a *Družina* (Család) című katolikus hetilapban megjelent egyik cikk (szerzői: A. Stres, J. Gril, M. Kraševac és A. Ocvirik) kommentárját elemezve.

⁶ Alojzije Stepinac (1898–1960) horvát római katolikus kardinális, a második világháború alatt zágrábi érsek együttműködött a Független Horvát Állammal és az usztasákkal a szerbek erőszakos katolizálásában, és szemet hunyt az usztasák tömeggyilkosságai fölött. A háború után tizenhat év börtönre ítélték, két évvel később azonban amnesztiában részesült.

veniai római katolikus egyházat értik), „törzsökössége” (*apáink és eleink hite*); az isten „népivé”, sőt „harciasná” válik (*a szerbekre Szent Száva és az Isten vigyáz; Isten óvja a szerbeket; Mentsd meg, Isten, Horvátországot* stb.). Ezzel mintegy megtagadják saját eredeti, nemzetek fölötti küldetésüket, az egyetemesség elvét, a hitben való egyenlőséget, ahogy az a keresztyének szent könyvében is írva áll (*Nincs zsidó, sem görög [...], mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban*. Gal, 3, 28.)

3. A régi és a mai vallási vezetők és államférfiak mitizálása

A nemzet és az egyház történetének számos alakját ruházzák/ruházták föl mitikus tulajdonságokkal. A Balkán vallástörténetének szakértője, Stella Alexander megállapítja, hogy a horvátok nagy része mitikus személyiségnek tartja a második világháború előtti, alatti és utáni vérvivataros időkben tevékenykedő Alojzije Stepinac érseket, későbbi kardinálist, aki már életében katolikus és nemzeti mítoszszá vált, hiszen a horvát népet azonosította a katolicizmussal. A horvátok a bátorság és állhatatosság jelképeként, *szep-lőtlen szentnek, mártírnak, a legnagyobb horvátnak* tekintik, aki a végsőkig kitartott népe és a Vatikán mellett (Alexander 1987a). Egyes magyar katolikusok hasonlóan vélekednek Mindszenty József érsekről, *a katolicizmus mártírjáról*, akit a második világháború után üldöztek, s aki 1948–1956 között börtönben volt. Szlovákiában Josef Tiso elítélését és kivégzését sokan az akkori hatalom katolicizmusellenessége és szlovákellenessége jeleként értékelték. Ezzel kapcsolatban megemlíthetjük az egykori ljubljana-i püspök, a világháború után távollétében nemzetárulás és a megszállókkal való együttműködés vádjával elítélt dr. Gregorij Rožman rehabilitációjáról jelenleg folytatott vitát is.

Bizonyos politikai és egyházi körök szorgalmazzák a „világi” és „egyházi” hatalom elveszett egységének újbóli visszaállítását, különösen a pravoszláv államokban. Jelcint mint az első orosz elnököt 1991 nyarán II. Alekszij pátriárka áldásában részesítette. Zsirinovszkij, a nacionalisták vezére, a moszkvai patriarchátus támogatása miatt *a pravoszláv vallás megmentője* címet kapta (szerinte a megnövekedő orosz birodalomban a pravoszláv egyháznak erős állami egyházzá kell válnia) (Dunlop 1995: 36). A *külföldön tevékenykedő orosz pravoszláv egyház* pedig szentté avatta II. Miklóst, az utolsó, *mártír cárt*, aki *vallási okokból zsidó összeesküvés* áldozata lett.

Az egymással háborúzó bosznia-hercegovinai szerbek és bosnyákok vezetői „érde-meikért” magas kitüntetést kaptak a háború alatt: Karadžićot *a keresztyénység megmentéséért* a görög papság a legmagasabb kitüntetésben részesítette, Izetbegovićot pedig Szaúd-Arábia *az iszlám terjesztéséért* tüntette ki. A bosznia-hercegovinai fundamentalista muzulmán körökben sokan meg vannak győződve róla, hogy elnökük *Isten küldötte, az iszlám élharcosa*, akinek az a feladata, hogy *helyes útra* térítse a muzulmán világot; a bosznia-hercegovinai muzulmánok sorsa pedig az, hogy föláldozzák magukat az iszlám megmentéséért. (Lásd még Zulfikarpašić 1995: 172.)

4. Az egyház/nép ellenségeinek démonizálása

Az egyház ellenségei e mitológiai (ön)arcképekben és (ön)konstrukciókban gyakran a nép ellenségei is, és fordítva. Ezek az ellenségek vagy más – keresztyén vagy nem keresztyén – vallások és egyházak tagjai, vagy világi személyek. A mai nemzeti mitológiákban ezért újraélednek a régi, a védő szerepét hirdető mítoszok: Horvátország, Magyarország, Ukrajna és Lengyelország évszázadokkal ezelőtt – s Horvátország még ma is – a

kereszténység védőbástyájának (*antemurale Christianitatis*) tartotta magát. A pravoszláv szerbeket – az új ideológia vagy a régi mitikus tanítás szerint – örökké fenyegetik a katolikus horvátok (vatikáni összeesküvés), valamint a muzulmán bosnyákok, albánok és törökök (az Ankarán–Tiranán–Szarajevón végighúzódó zöld tengely).

A horvátországi, bosznia-hercegovinai háborúban a politikai és nacionalista tényezők mellett a vallás is fontos szerepet játszott.⁷ Az egyes identitásokat totalitárius módon összekapcsolták, tehát a nemzeti ügyért vívott harc egyúttal a politikai és vallási célokért folytatott harccá is vált, és fordítva. A nemzeti történelmek a szenvedés és önfeláldozás krónikáivá lesznek, ami alibiül szolgál a másik megtámadásához: Srđan Vrcan horvát vallásszociológus a szerb pravoszláv vallásban a mártíromság témájára hívja föl a figyelmet, a horvát katolicizmusban a kálvária motívumát emeli ki, a boszniai muzulmánoknál pedig a történelem során rajtuk elkövetett *holocaust* gyakori említésére mutat rá (Vrcan 1994: 369–375).

Oroszországban egyes pravoszláv körök a pravoszláv Oroszország rombolásával vádolják a katolikusokat és a különböző protestáns egyházak híveit, a szomszéd ukrán unitárius egyházat pedig azzal, hogy *szakadár, extrémista, nacionalista* szervezet, amely pogromokat készít elő a pravoszláv ukránok és oroszok ellen (Bociurkiw 1995: 137). Az unitáriusokra Romániában is hasonló gyanakvással tekintenek („a Vatikán fenyegeti Romániát”). Egyesek követelik az új, *idegen* vallások, *társadalmilag káros Egyházak, szekták* törvényi betiltását, arra való hivatkozással, hogy azok veszélyeztetik a nemzeti identitást és az erkölcsöt (Oroszországban, Bulgáriában és Magyarországon) (Smrke 1996).

Az antiszemizmus a kelet-európai társadalmakban máig él: a zsidók (a náci népirtás és a háború utáni kitelepítések miatti) aránylag kis száma ellenére az utóbbi években is megfigyelhetők antiszemita eszmék és támadások. Különösen életképesnek bizonyult a többségi nép és vallás ellen irányuló zsidó vagy zsidó-kommunista összeesküvés mítosza (pl. Lengyelországban, Magyarországon, Oroszországban és Romániában) (Wistrich 1994; Blank 1994: 419–420; Borzenko 1995: 45–46; Fischer-Galati 1994: 73–74; Mojzes 1992: 388).

5. A történelem előző, „sötét” korszakának elítélése

A mitológiai önarcképekben a „sötét” múlt az „áldott” jelen számára mindig is megfelelő öngazolást nyújtott, mivel legitimációjának kezdete volt. A kommunista hatalomátvétel utáni korszak – Oroszországban 1917-től, másutt a második világháború befejezése után, illetve a negyvenes évek végétől – úgymond az egyházra és a társadalomban élő vallási hagyományra gyakorolt folyamatos nyomásnak, a papok és a hívők örökös üldözésének, az *Egyház babiloni rabságának* időszaka volt. Egyes vélemények szerint ebben az időszakban e társadalmakban az egyház volt az egyetlen ellenzéki erő. A valóságban azonban az egyházak és a szocialista társadalmak között meglehetősen differenciált kapcsolat állt fenn, és e kapcsolatnak is különböző periódusai voltak: a skála a túlnyomórészt konfliktusokkal teli vagy közömbös korszaktól a békés együttélésen, egymáshoz való alkalmazkodáson keresztül egészen az egymás segítségéig, sőt az együttműködésig terjed.

Az egyházakat Közép- és Kelet-Európában szinte mindenütt csak a szocialista korszak társadalmi és politikai folyamatai kényszerítették arra, hogy modernizálják a társa-

---

⁷ Hasonló példával szolgál a két kaukázusi posztsozialista állam, a keresztény Örményország és a muzulmán Azerbajdzsán konfliktusa.

dalomhoz való viszonyukat, és felülvizsgálják korábbi szerepüket. Ezenközben a katolikus egyházak jóval nagyobb autonómiát élveztek, mint a pravoszláv egyházak (Kerševan 1993: 127). A lengyel római katolikus egyház – a lengyel néppel való történelmi érdekazonosságára és a közös sorsra való hivatkozással – a szocializmus ideje alatt is megmaradt a *legfőbb erkölcsi tekintélynek* és az informális *hatalom forrásának* (Mojzes 1987: 5). Egyes csehországi egyházi körök, valamint a magyar és keletnémet protestánsok közül néhányan az állam és az egyház viszonyát szabályozó konstantini modell megszűnésében lehetőséget láttak arra, hogy az egyház visszatérjen alapvető, önmaga által kitűzött feladatához: a *szolgálat*hoz (Mojzes 1987: 6). A pravoszláv egyházak – például az orosz, a román és a bolgár – híven a nemzeti és politikai tényezők szakralizálásának régi hagyományához, egyes időszakokban támogatták a szocialista rezsimit (lásd még Földesi 1996: 246); a többségi egyházak elérték, hogy az állam betiltsa a kisebb, konkurens vallásokat (amelyek közül egyesek a kisebbségi népek nemzeti identitásához kötődtek): így például az orosz pravoszláv egyház 1946-ban fellépett az ukrán unitáriusok ellen, a román pedig 1949-ben betiltatta az unitárius egyházat.

6. Jövővíziók

A kommunista mitológia variánsait – melyek önmaguk is világos eszkatológiai tartalmakkal bírtak, s amelyeket áthatott a messianizmus és a millenarizmus szelleme – új mítoszok váltják föl. A múlt „fekete-fehér” fölfogásából másfajta perspektíva, másfajta küldetés, másfajta *szükség szerű* megoldások születnek. Így a poszt szocialista mitológiákban az *erkölcsi megújulásról*, a *szellemi regenerációról*, az *Atya házába való visszatérésről*, a társadalomban meglévő *szellemi vákuum* betöltéséről szóló eszmék jelennek meg. Egyes vallási körök – a francia felvilágosodás találó kifejezésével élve a *relégiósok*⁸ – az új helyzetet arra próbálják fölhasználni, hogy a társadalom különböző szintjein érvényesítsék saját idejétmúlt, hegemoniára törekvő érdekeiket – akár az effajta mítoszok megalkotásával és terjesztésével. Az egyház néhol még nyíltan is szerepet vállal vagy megpróbál szerepet vállalni a politikai életben, ami éles ellentétben áll saját döntésével (II. vatikáni zsinat): például Lengyelországban, Szlovákiában (lásd még Havel 1992: 609), a háborúba keveredett délszláv népeknél (militáns vallási nacionalizmusok), Oroszországban (mint *birodalommentő intézmény*, azaz *birodalmi Egyház*); hasonló erőfeszítések másutt is tapasztalhatók.

A poszt szocializmusban a vallás ellentmondásos szerepe abban nyilvánul meg, hogy egyrészt hozzásegítette e társadalmakat a demokratizálódáshoz, másrészt pedig antidemokratikus erőként lép föl (Schöpflin 1993: 520), új vagy megújult ideológiai doktrínaként (Havel 1992: 609) avagy a nacionalizmusok lehetséges cinkosaként (Mojzes 1992: 387). Számos szerző szoros összefüggést lát a vallásosság és az antidemokratikus beállítottság között. A *restaurációs mentalitás* (Voroncova és Filatov kifejezése) – a tekintélyuralom, nacionalizmus, antiszemitizmus, revansizmus, antikommunizmus stb. – jellemzőit Oroszországban Voroncova és Filatov, az egymással háborúzó délszláv népek egyházi szervezeteinél Vrcan és Van Dartel írta le (Voroncova és Filatov 1994: 399–400;

---

8 A fanatikus, vakbuzgó papokat jelentő kifejezést a *religio* (vallás) és a *legio* (római csapat) összevonásával alkotta Pierre Bayle (1647–1706) szabadszellemű francia filozófus és valláskritikus, az enciklopédisták előfutára; az ő kifejezését vették át később a felvilágosodás írói. Magyarul lásd *A korai francia felvilágosodás. Szemelvények* (1961). (A ford.)

Vrcan 1994: 372; Van Dartel 1995: 204–205). Az amerikai vallásszociológus, Paul Mojzes ez utóbbiaknak nemcsak azt rója föl, hogy túlbujánzik bennük a nemzeti tudat, hanem a nacionalista érzéseket is (Mojzes 1993: 391, 1994: 126–143). Megállapítja továbbá azt is, hogy egyes délszláv népeket éppenséggel a háború terelt vissza a templomokba, illetve mecsetekbe (Mojzes 1994: 170).

A történelmi tapasztalatok – az újfajta vallási-nemzeti mitológiák szerint – a nagy ateista és kozmopolita ideológiai modellek: a felvilágosodás, racionalizmus, liberalizmus, individualizmus, modernizmus, szocializmus megvalósulásának, meggyökeresedésének lehetetlenségét bizonyítják. Mindezek, úgymond, *tagadják az Egyház ezeréves értékeit*. Az a látszat alakul ki, mintha a szekularizációs folyamat a nép és az állam ellen irányulna. Ezért mostani, diadalittas hangulatukban az egyház bizonyos körei a domináns egyház és a nép közötti *százéves, folyamatos*, természetesen egydimenziós kapcsolat létezését bizonygatják. A pravoszláv doktrína szerint az állam az isten domíniuma; isten nyáját pedig az uralkodó és a pátriárka vezeti az isteni akarat beteljesítése céljából. A katolikus államokban a király csak a pápa áldásával uralkodhatott. A lutheránus államokban a *Landeskirchen*,⁹ a nemzeti egyházak intézménye volt szokásban. Ilyen exkluzivista, elzárkózó hajlam egyes mai jövődramaturgiákra is jellemző.

A múltbanzés, politikai elszigeteltség, gazdasági elmaradottság, periferiális földrajzi helyzet vagy vallási különbözőség olyan erénnyé válhat, amelynek alapján megvalósíthatónak tűnhetnek különféle messianisztikus víziók. Szent Száva kultusza, a *szvetoszavlje* egyes szerb teológusok számára nem csupán a *szerb nép szolgálatát* jelenti, hanem a *jövőbe vezető utat* is (Van Dartel 1992: 282). Radovan Karadžić szerint a szerbek a szláv népek és a pravoszláv vallás élcsapata. A mai orosz messianizmus abban a régi pravoszláv doktrínában gyökerezik, amely szerint az orosz népnek történelmi küldetése van. Eszerint Oroszország nem csupán a *szlávság szellemi vezetője*, hanem – mivel minden szempontból magasabb szellemiségű, mint a szekularizált, kispolgári és materialista Nyugat – egyben arra is hivatott, hogy a Nyugatot megmentse.¹⁰ A különböző orosz politikai csoportok által dédelgetett „eurázsiaizmus” ambiciózus koncepciójával együtt megszületett az *eurázsiai pravoszláv–muzulmán tengely* gondolata is, melyet a moszkvai patriarchátus szent színódusa is támogat: azaz az egykori Szovjetunió szinte valamennyi állama néhány közel-keleti és balkáni országgal együtt létrehozná a *keleti keresztény szellemi szövetséget*, amelybe ezen államok muzulmánjai is beletartoznának (Dunlop 1995: 17–19).

Összegzés

A gyakorlatban bármely vallás elfajulhat, saját eredeti ideáljának antitézisévé válván ezáltal (Mojzes 1994: 126). A vallást és az egyház szervezetét belső, immanens veszélyek fenyegetik: egyrészt a fundamentalizmus, másrészt a nemzeti és politikai tényezőkkel való túl szoros kapcsolat az új mitológiai (ön)arckép megrajzolása során. A felsorolt vallási és egyházi mítoszok nem jelennek meg egyformán mindegyik posztszocialista nemzeti mitológiában: van, ahol erőteljesebbek, sőt egyeduralgók, másutt pedig csak nyomokban vannak jelen, vagy teljességgel ismeretlenek. A posztszocialista jelenből vett példák arra utalnak, hogy ezen egyházi-nemzeti mítoszok megléte, ereje és hatása

⁹ Csak a reformátusoknál történt meg állam és egyház szétválasztása.

¹⁰ Jonson megállapítása a *Den* című nacionalista folyóirat 15. száma és a *Szvodbnaja Misl* 1992. évi 6. száma alapján (Jonson 1994: 179–182).

három tényezőtől függ: a régmúlttól (amely legalább ezer évre nyúlik vissza, egészen a kereszténység fölveteléig és az ezt követő politikai és egyházi berendezkedésig, valamint a későbbi évszázadokban bekövetkezett összeütközésekig), a félmúlttól (amely a szocialista forradalom előtti évtizedeket, a második világháború idejét és a szocializmus korszakát foglalja magában), s végül a legutóbbi néhány év történéseitől. A szocialista rendszer fölbomlása a különböző törekvések széles spektruma számára teremtett kibontakozási lehetőséget, s ugyanakkor lehetőséget adott ezen egymástól eltérő viszonyulások konfliktusának föloldására is: részben a retradicionalizációs kísérletek és az új nemzeti-vallási mítoszok kalandjának irányába a strukturálisan immár visszafordíthatatlanul differenciált, komplex társadalmon belül; részben pedig a vallási szabadság, az egyházi és világnézeti pluralizmus irányába, melynek feltétele egyház és állam, illetve nemzeti mitológia egyértelmű szétválasztása. Az egyházaknak és a vallásoknak autonóm helyzetet biztosít a társadalmon belül e második lehetőség, amely magában foglalja az új egyházi-nemzeti mitikus konstellációk megteremtéséről, illetve a régiók föllevenítéséről való lemondást is.

Potoczki Klára fordítása

Hivatkozott irodalom

- Alexander, Stella (1987a): *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*. East European Monographs. Boulder: Westview.
- Alexander, Stella (1987b): Croatia: The Catholic Church and Clergy 1919–1945. In *Catholics, the State, and the European Radical Right, 1919–1945*. Social Science Monographs. Richard J. Wolff és Jorg K. Hoensch szerk., 31–66. Boulder: Westview.
- Blank, Stephen (1994): The Return of the Repressed? Post-1989 Nationalism in the „New” Eastern Europe. In *Nationality Papers*, 2: 405–425.
- Bociurkiw, Bohdan (1995): Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and the Greek Catholics. In *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*. Michael Bourdeaux és M. E. Sharpe szerk., 131–162. New York, London: Armonk.
- Borzenko, Vladimir (1995): Antisemitism and Orthodoxy in Russia Today: a Sociologist’s View. In *Religion, State and Society*, 1: 45–51.
- Dunlop, John B. (1995): The Russian Orthodox Church as an Empire-Saving Institution. In *The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia*. Michael Bourdeaux és M. E. Sharpe szerk., 15–40. New York, London: Armonk.
- Fischer-Galati, Stephen (1994): National Minority Problems in Rumania: Continuity or Change? In *Nationality Papers*, 1: 71–81.
- Földesi, Tamás (1996): The Main Problems of Religious Freedom in Eastern Europe. In *Religious Human Rights in Global Perspective*. J. D. van der Vyver és J. Witte Jr. szerk., 243–262. Kluwer Law International.
- Havel, Václav (Adam Michnik beszélgetése V. Havellal) (1992): Prečudno obdobje postkomunizma. (A poszt-kommunizmus csodálatos időszaka). In *Nova revija*, 121–122: 598–617. Ljubljana.
- Hoensch, Jorg K. (1987): Slovakia: „One God, One People, One Party!” The Development, Aim, and Failure of Political Catholicism. In *Catholics, the State, and the European Radical Right, 1919–1945*. Social Science Monographs. Richard J. Wolff és Jorg K. Hoensch szerk., 158–181. New York: Boulder.
- Jonson, Lena (1994): The Foreign Policy Debate in Russia: In Search of a National Interest. In *Nationality Papers*, 1: 175–194.
- Kerševan, Marko (1989): *Religija in slovenska kultura* (A vallás és a szlovén kultúra). Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Kerševan, Marko (1993): L’ambivalence dans la revitalisation religieuse dans les sociétés post-socialistes. In *Social Compass*, 1: 123–133.
- Michel, Patrick (1991): *Politics and Religion in Eastern Europe*. Cambridge: Polity Press.

- Mojzes, Paul (1987): *Church and State in Postwar Eastern Europe*. Greenwood Press.
- Mojzes, Paul (1992): *Religious Liberty in Eastern Europe and the USSR Before and After the Great Transformation*. East European Monographs. Boulder: Westview.
- Mojzes, Paul (1993): The Roman Catholic Church in Croatia and Its Contribution to Nationalist Sentiment. In *Religion, State and Society*, 3–4: 391–393.
- Mojzes, Paul (1994): *Yugoslavian Inferno (Ethnoreligious Warfare in the Balkans)*. New York: Continuum.
- Pavlowitch, Stevan K. (1989): En Yougoslavie – la religion totem du clan. In *L'Autre Europe*, 21–22: 245–262. Paris.
- Radović, Amfilohije (1983): Nacionalna crkva i sveti narod (A nemzetek egyház és a szent nép). In *Pogledi*, 4: 90–96. Split.
- Roter, Zdenko (1992): Premišljevanje o (katoliški) Sloveniji (Gondolatok a [katolikus] Szlovéniáról). In *Teorija in praksa*, 7–8: 627–636. Ljubljana.
- Schöpflin, George (1993): Konservativna politika in konservativni dejavniki v postkomunističnih družbah (Konzervatív politika és konzervatív tényezők a posztkommunista társadalmakban) In *Nova revija*, 133: 515–524. Ljubljana.
- Smrke, Marjan (1995, megjelenés előtt): *Mit o cerkveni brezmadežnosti* (Mítosz az egyház szeplőtelenységéről). Dnevi FDV.
- Smrke, Marjan (1996): Velika invazija inženirjev duš (A lélekmérnökök hatalmas inváziója). In *Dnevnik*, február 24. Ljubljana.
- Van Dartel, Geert (1992): The Nations and Churches in Yugoslavia. In *Religion, State and Society*, 3–4: 275–288.
- Van Dartel, Geert (1995): Towards a Culture of Peace: Remarks on the Religious Aspects of the War in Bosnia and Croatia. In *Religion, State and Society*, 2: 199–205.
- Velikonja, Mitja (1996): *Masade duha – Razpotja sodobnih mitologij* (A szellem Masadáit – A modern mitológiák útkeresztjei). Ljubljana: ZPS.
- Voroncova, Ljudmila és Szergej Filatov (1994): Religiosity and Political Consciousness in Postsoviet Russia. In *Religion, State and Society*, 4: 397–402.
- Vrcan, Srđan (1994): The War in Former Yugoslavia and Religion. In *Religion, State and Society*, 4: 367–378.
- Wistrich, Robert S. (1994): The Jews and Nationality Conflicts in the Habsburg Lands. In *Nationalities Papers*, 1: 119–138.
- Zulfikarpašić, Adil (beszélgetés Milovan Đilasszal és Nadežda Gaćéval), *Adil Zulfikarpašić, a bosnyák*. Bošnjaki institut. Zürich: Globus; Zágráb, 1995.